

1918 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱԿԵՃԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ
ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ*

ՀՏԴ 941.32

Վիրաբյան Վանիկ

Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան,
Հայոց պատմության ամբիոն, Պատմության և հասարակագիտության ֆակուլտետ,
Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
vanik.virabyan@mail.ru

20-րդ դարը հազեցած էր ազգամիջյան բախումնալիցքերով, և հայ ժողովուրդը, անկախ իր կամքից, ներքաշվեց արյունոտ բախումներում: Դրանք հատկապես հաճախակի դարձան 1917 թ. ռուսական փետրվարյան հեղափոխությանը և մասնավորապես՝ հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, երբ աշխարհը կտրուկ աշխարհաքաղաքական վերածնունդի մեջ ներքաշվեց, և Ռուսաստանը հայտնվեց քաղաքացիական պատերազմով ստեղծված քառսի գրկում, որի արդյունքում՝ անդրկովկասյան ժողովուրդները խմորվող հակամարտության պայմաններում հայտնվեցին միանգամայն անգիջում և հակադիր՝ թշնամական հակամարտության տիրույթում, իսկ հայ ժողովուրդն ընկավ այդ հարվածների տարափի տակ:

Համադրելով պատմական իրողությունները և փաստերը, պետք է, անշուշտ, կարևորել պատմաքաղաքական իրողություններ, 1918 թ. սահմանակնքի կամ վրաց-հայկական պատերազմի, սահմանազատման շուրջ վեճերի և հետագա սահմանային-տարածքային բախումների արմատները պետք է որոնել Անդրկովկասում դեռ 19-րդ դարում ցարական ռուսական իշխանությունների իրականացրած ռազմավարական բնույթի տեսանկյունից հեռահար նպատակներ հետամտող և նպատակային քաղաքական արդյունքներ ակնկալող վարչաքաղաքական վերածնունդի և փոփոխությունների մեջ, որոնց արդյունքում էլ ձևավորվեց Հարավային Կովկասի վարչաքաղաքական մի քայտեզ, որն ազգային տեղաբաշխվածության տեսանկյունից շատ կտրտված էր և խճճված, և էթնիկական խմբերը կախվածության մեջ հայտնվեցին թե՛ կենտրոնական իշխանություններից, թե՛ միմյանցից: Այդ իրավիճակը սրվեց անկախության գործընթացներով:

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Վրաստան, տարածքավեճ, սահմանազատում, բախում, Լոռի, Բորջալու:

* Հոդվածը ներկայացվել է 2.09.2022:

Տպագրության է երաշխավորել պ.գ.դ. պրոֆեսոր՝ Սամվել Պողոսյանը: 13.09.2022:

Հոդվածը տպագրության է ընդունվել 26.09.2022:

Ներածություն

1918 թ. հունիսի 15-ին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը կրկին անդրադառնում է սահմանների խնդրին, որի մասին զեկուցում են Խ. Կարձիկյանը և Ալ. Խատիսյանը, անդրադառնալով Ն. Ժորդանիայի և Ի. Ծերեթելու հետ ունեցած բանակցությունների արդյունքներին, ասելով, թե վերջիններս Ավ. Ահարոնյանին հայտնել են, որ իրենց մեկնակետը սահմանազատման խնդրում ազգագրականն է: Միաժամանակ, այդ փաստաթղթից ակնհայտ է դառնում Ի. Ծերեթելու որդեգրած դիրքորոշումը բանակցարձեռնության ժամանակ, երբ վերջինս նոր վարկած է առաջադրում՝ կապված սահմանագծման պատմական սկզբունքին նախապատվություն տալու առումով, գտնելով, որ պատմական տարբերակը տնտեսական և ռազմական նկատառումների միագումար է և արդյունք, առանց որի ոչ մի պետություն չի կարող գոյություն ունենալ, որ տարբեր ազգությունների ներկայությունը նման պետության մեջ չի հակասում ներկայացվող հայեցակարգին: Ի. Ծերեթելին ազգագրական սկզբունքի ընդունման պարագայում հնարավոր չէր համարում թուրքերի պահանջներից պատճենվելը, նկատի ունենալով Ջաթաթալայի և այլ տարածամասերը, որոնք, ըստ նրա, անպաշտպան կմնային թուրքական ոտնձգություններից: Իսկ ամենահետաքրքիրը այս բանակցությունների ժամանակ այն էր, որ Ի. Ծերեթելին առանց տատանվելու պնդել էր, թե ստեղծված դրությունը նպաստավոր է նաև հայերի համար, որովհետև հայտնի չէ հայկական գավառների վիճակը, որ այդպիսով թերևս հնարավոր կլինի դրանով ապահովվել մնացած հայերի դրությունը, հավելելով նաև այն, որ իբր իր կողմից արտահայտված տեսակետը վերջնազրային չէ և իրենք չեն պնդում դրա վրա: Էլ ավելի խճճելով իրավիճակը՝ Ծերեթելին ցանկալի էր համարում թուրքերի մասնակցությունը սահմանազատմանը, ինչը վրացական կողմից ցուցաբերված հրաշալի մասն էր՝ հայերին շեղող և ապակողմնորոշող քայլ, որի հաջորդ օրը հետևեց Վրաց կառավարության նոր որոշումը սահմանների մասին¹: Հետագայում պաշտոնական Թիֆլիսի ներյացուցիչները, վերանայելով իրենց մոտեցումները սահմանազատման խնդրի վերաբերյալ, կրկին հրապարակավ պնդում էին, թե հայկական տեսակետը երկու կողմերի միջև ձեռք բերված պայմանավորվածություններ չեն, այլ ընդամենը կառուցողական նախաձեռնողականության որոշակի դրսևորումներ, որոնք վերաբերում են 19-րդ դարի կեսին ռեֆորմացված Ռուսաստանի ներսում միասնական ֆեդերատիվ պետության ներսում իրականացված բացառապես տնտեսական-վարչական կառավարման հարմարություններից ելնող սահմանագծումներ են: Վրացական կողմը գտնում էր, որ նախկին հայտարարությունները անդրկովկասյան հանրապետությունների հռչակումից հետո այլևս կիրառելի չեն սահմանազատման համար և կորցրել են իրենց ուժն ու իմաստը: Այսպիսով՝ ակնհայտ դարձավ, որ անկախության հռչակումից մի քանի ամիս անց՝ 1918 թ. աշնանը Վրաստանի և Հայաստանի միջև վիճելի երկու գավառների՝ Բորչալուի և Ախալքալաքի պատկանելիության մասին փոխըմբռնում և համաձայնություն չկար: Անհաշտությունը խոր արմատներ գցեց հայ և վրաց ժողովուրդների միջև:

*Հետազոտությունը տպագրվում է ՀՀ ԿԳՄՍ Գիտության Պետական Կոմիտեի Պայմանագրային (Թեմատիկ) Հայտի (21T-6A102. «Հայաստանը Անդրկովկասում եվրոպական երկրների ռազմաքաղաքական ներկայացուցչությունների հետ փոխհարաբերությունների համատեքստում (1917-1920 թթ.)» շրջանակում:

¹ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 255-256:

1918 թ. հունիսի սկզբին Վրաց Ազգային խորհրդի նախագահ Ն. Ժորդանիան և Վրաստանի վարչապետ Ն. Ռամիշվիլին այցելում են Հայոց Ազգային խորհրդի ներկայացուցչություն և Ավ. Ահարոնյանին, Հովհ. Քաջագունուն և Ավ. Խատիսյանին Վրաստանի կառավարության անունից հրավիրում մասնակցելու Ախալքալաքի, Բորչալուի շրջանների ազգային սկզբունքներով սահմանազատման շուրջ հրավիրվող խորհրդակցությանը: Ինչպես փաստագրում է Ս. Վրացյանը, Հայոց Ազգային խորհուրդը նշանակում է Խ. Կարճիկյանին, Գ. Խատիսյանին և գոր. Գ. Ղորղանյանին (գորավար Ղորղանով)՝ որպես հայկական պատգամավորության ներկայացուցիչներ սահմանազատման հարցով հատուկ հանձնախմբում, որն արդեն աղճատել էր մինչ այդ Վրաստանի և Հայաստանի միջև բանակցությունների բովանդակային մասը, ըստ որի Բորչալուի գավառում կնքվելիք հայ-վրացական համաձայնությամբ տարածքային սահմանազատումը պետք է կատարվեր էթնիկական սկզբունքի համաձայն: Ի. Ծերեթելին հայկական կողմին կատարյալ անակնկալ է մատուցում. «Ի. Ծերեթելին, հանուն Վրաց Ազգային խորհրդի հայտարարեց, որ Վրաստանի սահմանների մեջ են մտնելու ամբողջապես Ախալքալաքի, Ղազախի, Բորչալուի գավառները և Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի շրջանը: Ծերեթելին բացատրեց, որ նման սահմանների հաստատումն անհրաժեշտ է վրաց ժողովրդի կենսական շահերի համար, որ ռազմագիտական տեսակետից, Վրաստանը չի կարող ապրել առանց Լոռի Փամբակի: Մյուս կողմից, հայերի շահն էլ պահանջում է այդ շրջանների Վրաստանի սահմաններում լինելը, որովհետև հանձին Վրաստանի՝ Կովկասում կստեղծվի կենսունակ և հզոր քրիստոնյա պետություն, որը, գերմանացիների աջակցությամբ, կպաշտպանի և հայերին»¹, քանի որ «հայերը, Բաթումիի համաձայնությունից հետո, չեն կարող կազմել քիչ թե շատ կենսունակ պետություն և իրենց ձեռնադրում են ուժեղացնել Վրաստանը»²:

Վրաց-հայկական հարաբերություններում առկա անիրական պատկերացումներն իրենց տեղը զիջեցին իրատեսականին, որը հայերը պետք է ժամանակին ըմբռնեին, սակայն ուշացումով ընկալեցին, իսկ վրացական անակրճական ուղղակի բխում էր վրաց պետության շահերից: Երբ թուրքական զորքերը մայիսի վերջերին արագ տեղաշարժվում էին դեպի Բաքու, մենչևիկյան Վրաստանը, օգտվելով ստեղծված իր համար նպաստավոր ռազմաքաղաքական, և տնտեսական իրավիճակից, զբաղեցրեց Լոռին, և ի պատասխան արդեն հիմնականում ձևավորված հայկական կառավարության բողոքագրի, պատճառաբանեց, թե Լոռու գրավումը բխում է Վրաստանի անվտանգությանը սպառնացող վտանգից, որից ելնելով ձեռնարկվել են գործողություններ՝ իբր թե Թիֆլիսի վրա թուրքական վերահաս հարձակումը կանխելու համար, որը իրողությունների խեղաթյուրում էր:

Վրացական դիրքորոշման տրանսֆորմացիան

Վրացական կողմն իրատեսորեն էր գնահատում անկախության գործընթացներով առաջ եկած փոփոխությունները, որոնք անհնարին դարձրին մի հարկի տակ անդրկովկասյան ժողովուրդների համակեցությունը: Ծերեթելին և Ժորդանիան ազդարարեցին. քանի որ Վրաստանը ինքնորոշվել է որպես առանձին պետություն, այդ պայ-

¹ Վրացյան Ս. 1993, 215: ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 15-17:

² Армяно-грузинский вооружённый конфликт, 1919, 11.

մաններում, իրենց պետության սահմանները որոշելիս, իրենք ամենակին չեն կարող առաջնորդվել ուրիշների, այդ թվում՝ հայկական ազգային ձգտումներով, որքան էլ նախկինում լավ հարաբերություններ եղած լինեին միմյանց հետ: Վրաստանը պարզապես առաջնորդվում էր իր նոր ռազմաքաղաքական գերակա շահերով, որոնք հրամայաբար պահանջեցին վրաց հանրապետության սահմանների մեջ ներառել ամբողջ Բորչալուի գավառը՝ որպես նրա անքակտելի մաս: Վրաստանը գտավ, որ անհրաժեշտ է միասնական Անդրկովկասի շրջանակներում ցուցաբերած ընդհանուր ռազմավարությունից անցում կատարել սեփական շահերի վրա բազայավորված քաղաքականության, որ անկախության հռչակումից հետո նոր իրավիճակ է ստեղծվել, որի հետ իրենք հաշվի չնստել չեն կարող, որը բացառում է ազգագրական սկզբունքի իրագործումը: Այդ ամենը հանգեցրեց իրավիճակի սրմանը, անդրկովկասյան երեք գլխավոր ազգային խմբերի կողմից հանրապետությունների անկախության հռչակմամբ վարչատարածքային կամ սահմանային-տարածքային վերաբաժանման շուրջ քննարկումները և բանակցություններն աստիճանաբար վերաճեցին միջպետական սահմանավեճերի և բխումների: Հայաստանի աշխարհագրական մեկուսացված պայմաններում ռազմաքաղաքական առճակատումը հայերին ձեռնտու չէր, և դրանից խուսափելու համար հայկական կողմը փորձեց վեճերը լուծել բանակցային դիվանագիտական ճանապարհով, ելնելով նաև թուրքական ագրեսիայից մեծապես տուժած Հայաստանի Հանրապետության քայքայված վիճակից: Հայ ժողովրդի քաղաքական առաջնորդությունը ստանձնեց ՀՀ Դաշնակցությունը: ՀՀ անկախության պաշտոնական ազդարարումից հետո նա հանդես եկավ 1917 թ. առաջադրված անդրկովկասյան պետությունների սահմանագծման ազգագրական և պատմական սկզբունքներով: Դրա սկիզբը դրվեց Բաթումիի պայմանագրով, և այդ իրողությունից էլ ելնելով, Թիֆլիսում գտնվող Հայոց Ազգային խորհուրդը ձեռնամուխ եղավ Վրաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների հետ ՀՀ միջպետական սահմանների հստակեցմանը և վերջնական հաստատագրմանը:

1918 թ. հունիսի 12-ին Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ավ. Ահարոնյանը Վրաստանի Ազգային խորհրդի նախագահ Ն. Ժորդանիային տեղեկացնում է, որ խախտվել է սահմանների շուրջ բանակցությունների մասին փոխպայմանավորվածությունը, որ Ծերեթելու հայտարարագիրը սահմանների մասին անհրաժեշտ է՝ առաջարկելով սկսել հայ-վրացական բանակցություններ, պարզել վիճելի տարածքների հարցը և նախնական պայմանավորվածության համաձայն սահմանազատումն իրականացնել ազգագրական սկզբունքով¹, սակայն այն մնում է անպատասխան, քանզի մի քանի օր անց Վրաստանի կառավարությունը պաշտոնապես հռչակում է պետական սահմանների մասին իր հայտարարագիրը, որը հունիսի 12-ին հրապարակվում է Վրաստանի թերթերում: Դրանում հայտնվում էր, որ Վրաստանի կառավարությունը գերմանական ռազմաքաղաքական ներկայացուցչությանը հայտնել է, որ կարգադրվել է գրավել անդրկովկասյան երկաթուղու Բաքվի գծի տարածքը՝ մինչև Փոլյի կայարանի կամուրջը Քուռ գետի վրա և Ալեքսանդրապոլի ուղղությամբ՝ մինչև Ղարաքիլիսայի և Շահալի կայարանի թունելը, թեև վրացական թագավորության սահմաններն արևելյան կողմից՝ համաձայն Ռուսաստանյան կայսրության և Վրաստանի միջև կնքված 1783 թ.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 16:

պայմանագրի և դրանով սահմանված սահմանագծի, համարվում են հիշյալ կետերից այն կողմ ընկած տարածքներ¹:

Ազգայնական գաղափարաքաղաքական թունդ շերտանստվածքով հագեցած այս իրավիճակն էլ պայմանավորեց անդրկովկասյան հանրապետությունների ներքնապես խոր անտառախարումը և նախադրյալներ ստեղծեց նրանցից յուրաքանչյուրի հետագա կազմացման համար: Դրան նպաստեց նաև Հայաստանի Հանրապետության ծանր ռազմաքաղաքական կացությունը 1918 թ. երկրորդ կեսին, երբ ակնհայտորեն ձևավորված վրացա-թուրքա-ադրբեջանական դաշինքը խնդրահարույց տազնապալի վիճակ ստեղծեց Անդրկովկասում, որի պայմաններում հայ-վրացական պաշտպանական դաշինքն անիրական դարձավ:

1918 թ. հունիսի 16-ին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդում լսվեց սահմանների մասին Վրաստանի կառավարությանը ներկայացվող բողոքագրի մասին, որի շուրջ արտահայտվեցին Մ. Պապաջանյանը, Խ. Կարճիկյանը, Ս. Մամիկոնյանը, որոնք առաջարկեցին բավարարվել ձևական բողոքով, փորձելով մեկ անգամ ևս տեսակցել Վրաստանի կառավարության հետ և պարզել նրանց տեսակետը, իսկ Ս. Հարությունյանը առաջարկում է ոչ միայն բողոքել, այլև՝ կրկին ներկայացնել ՀՀ մոտեցումը սահմանների առումով: Հ. Ազատյանն էլ պահանջում է բողոքել և պահանջել, որ նոր հանձնաժողով կազմվի, իսկ Ա. Բաբայանն էլ եզրահանգում է, որ պետք է հայտարարել, որ մեր սահմանը հենց սա է, թող վրացիները բողոքարկեն: Մ. Պապաջանյանն առաջարկում է չխճճել գործը, կիսապաշտոնական ձևով բողոքել և դեմոկրատական սկզբունքներով պաշտպանել հայկական կողմի հին տեսակետը, սակայն առանց հանձնաժողովի պահանջի: Որոշակի անվճռականությունից հետո, Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը վճռում է ընդունված որոշումը պատճառաբանել դեմոկրատական սկզբունքներով և մամուլի միջոցով միայն հայտնել ի գիտություն՝ առանց Վրաստանի կառավարությանը բողոք հայտնելու²: 1918 թ. հունիսի 16-ին հրապարակվեց Հայոց Ազգային խորհրդի հայտարարությունը Վրաստանի կառավարության կողմից ազդարարված սահմանների մասին: Անդրադառնալով այդ խնդրին և նշելով, որ ըստ վրացական կառավարության դեկլարացիայի հրահանգ է տրվել վրաց զորքերին գրավել Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ երկաթգծի մի մասը՝ մինչև Շահալիի և Ղարաքիլիսայի միջև գտնված թունելը և մատնացույց անելով 1783 թ. Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև կնքված դաշնագիրը, հայկական կողմը անհամաձայնություն է արտահայտում այդ մոտեցման հետ և հակառաջարկ անում: Հայկական կողմի տեսակետով՝ 1) Վրաստանի և Հայաստանի հանրապետությունների միջև սահմանների խնդրի վերաբերյալ դեռևս համաձայնություն չի կայացել հարևան պետությունների հետ: Վրաստանի կառավարության միակողմանի որոշմամբ սահմանների հարցը վճռվել չի կարող, քանի որ այն որոշվելու է Վրաստանի և Հայաստանի միջև համաձայնությամբ և դաշնագրով, 2) իր էությամբ վրացական կառավարության այդ որոշումը հակասում է դեմոկրատական սկզբունքներին, որի հիմքը ծառայում է ժողովուրդների ինքնորոշումը և էթնիկական սկզբունքը, որով և ղեկավարվել էր մինչև օրս կովկասյան դեմոկրատիան³:

¹ «Հորիզոն», 1918, 13 հունիսի, N 114, Թիֆլիս: «Մշակ», 1918, 13 հունիսի, N 111, Թիֆլիս:

² «Հորիզոն», 1918, 13 հունիսի, N 114, Թիֆլիս: «Մշակ», 1918, 13 հունիսի, N 111, Թիֆլիս:

³ «Հորիզոն», 1918, 19 հունիսի, N 118, Թիֆլիս,:

Գերմանական հովանավորությունը սահմանավեճում

Խնդրի լուծման վրա էապես ազդում է նաև գերմանական միջամտությունը: Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև անմիջական փոխայմանավորվածությամբ 1918 թ. հունիսի երկրորդ կեսին գերմանական զորքերը Բորչալուի գավառում պետք է մնային Վորոնցովկայի գծի վրա, իսկ Կամենկա գետը պետք է դառնար բաժանարար գիծ գերմանացիների և թուրքերի միջև, որում պետք է լինեին սահմանապահ ուղեկալներ¹, և արդեն հունիսի 18-19-ին Քոլագերանում կանգնած են եղել զրահապատ գնացքներ՝ գերմանական դրոշներով, ըստ ականատեսների՝ գերմանական սպաների են տեսել Դսեղ գյուղում²: 1918 թ. վրաց-գերմանական միացյալ զորամասերը Բորչալուի գավառում զբաղեցնում է Վորոնցովկա-Ալեքսանդրովկա-Այդեբեկ-Քոբեր կիսակայարանը՝ Քորինջ-Ծաթեր գիծը, իսկ թուրքերը՝ Ջորագետ գետի աջ կողմը՝ Նովոպոկրովկա, Ջալալօղլի-Նիկոլանկա-Գյառգյառ-Վարդաբլուր-Կուրթան եզրագիծը՝ ընդհուպ մինչև Ալեքսանդրապոլ-Թիֆլիս երկաթուղու 117 վերստը՝ Քոբեր, Քոլագիրան, Մարց և Լորուս բնակավայրերը:

Առհասարակ հայ քաղաքական ուժերի համար աննշմարելի էին այն խորքային քաղաքական տեղաշարժերը, որոնք տեղի էին ունեցել տարածաշրջանում: Այս առումով դիպուկ է նկատել Լեոն, որ «ՀՅԴ չէր կարողանում նշմարել այն դիրքի տարբերությունը, որ կար նրա (ասել է թե՛ Հայաստանի Հանրապետության – Վ. Վ.) և մյուս հաղթողների միջև: Այսինքն, որ հաղթողներին «իրերի և կացությունների տեր դարձնում է ուժը»³, մինչդեռ հայ քաղաքական կուսակցությունները դա չէին տեսնում կամ չէին կարողանում տեսնել:

Սահմանազատման հարցերում վրացական կտրուկ շրջադարձը սառը ցնցուղ էր հայերի գլխին, որի հետագա խորացմանն էապես նպաստեց վրացամետ գերմանական ռազմաքաղաքական առաքելությունը: Վրաց և Հայոց ազգային խորհուրդների նախկինում եղած երկխոսությունը փակուղի մտավ, տեղիք տալով թշնամանքին: Եվ չնայած որոշվեց նոր խորհրդածողովում առաջարկել փոխգիշումային տարբերակներ, տարածքվեճերի շուրջ բանակցությունները տեղափոխվեցին այլ հարթություն: Օգտվելով Գերմանիայի ռազմաքաղաքական ներկայացուցչության ղեկավար ֆոն Քրեսսի⁴

¹ Туманян М. 2012, стр. 48:

² ՀԱԱ, ֆ. 289, ց. 1, գ. 2, թ. 9:

³ Լեո, 1934, Հատոր Բ, 234:

⁴ Ֆոն Քրեսս (Քրեսսենշտեյն) Ֆրիդրիխ [24.04.1870 թ. -16.10.1948 թ.] – Գերմանական հայտնի ռազմական գործիչ, բարոն, բավարական գեներալ-մայոր (1929): Ծառայել է Բավարիայի հրետանային զորամասում: Եղել է Գ.-ի կառավարության կողմից Օսմ. Թուրքիա գործողված գերմանական գեներալների և սպաների պատվիրակության կազմում, 1914թ. գեներալ Օ.Լիման Ֆոն Սանդերսի միսիայի կազմում ուղարկվել է Թուրքիա: Թ.-ի պատերազմի մեջ մտնելու պահից նշանակվել է Ջենալ փաշայի գլխավորած 4-րդ բանակին առընթեր ռազմական ներկայացուցիչ: 1918թ. ընդգրկվել է Կովկասի գերմանական ռազմական ներկայացուցչության կազմում: Հանդիսացել է Ջենալ փաշայի բանակի շտաբի պետը, իսկ այնուհետև՝ թուրք-գերմանական բլոկի փլուզումից հետո գործողվել է Վրաստանի նպաստելով Վրաստանի անկախ պետականության կայացման ռազմաքաղաքական գործընթացներին:

Հանդիսացել է Անդրկովկասում գերմանական զորքերի հրամանատարը: Кто был кто в первой мировой войне. 2003, 206, 208, 212, 329: Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո անգլիական օկուպացիոն իշխանությունների կողմից աքսորվել է Բյուրակադա կղզի և միայն

աջակցությունից, վրաց առաջնորդները գտան, որ ռազմաքաղաքական նկատառումներով Վրաստանը չի կարող հրաժարվել Լոռի-Ախալքալաքի գավառներից, ինչպես և Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի շրջանից, չնայած դեռ 1918 թ. մայիսի 15-ին Բաթումիի կոնֆերանսում գերմանական պատվիրակության ղեկավար գեներալ Օտտո ֆոն Լոսսովը Բեռլին՝ Արտաքին գործերի նախարարությանն ուղղված հեռագրում հաղորդում էր «մաքուր հայկական մարզեր Ախալքալաքի, Ալեքսանդրապոլի և Երևանի նկատմամբ թուրքերի չափից դուրս պահանջների մասին»¹: Վրաց առաջնորդները մերկապարանոց պնդում էին, որ իրենց դիրքորոշումը բխում է այդ վայրերի հայկական բնակչության շահերից, չնայած հայ գաղթականների նկատմամբ նրանց վերաբերմունքը, հաղորդակցության ուղիներում նրանց բռնարարքները, անդրկովկասյան գույքին նրանց միանձնյա տիրելու ձգտումը, Ալավերդու և այլ շրջաններում անհիմն զորակոչերը հայ բնակչության շրջանում ուղիղ հակառակի մասին էին վկայում: Վրացական դիրքորոշման անսպասելի փոփոխությունը շփոթեցրեց հայկական քաղաքական շրջաններին: Այս առիթով Խաչատուր Կարձիկյանը հայտարարում է, որ «Ծերեթելու հայտարարության մեջ ինքը տեսնում է Հայաստանը Վրաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի մեջ բաժանելու հին նախագծի իրագործման գործընթացը»²: Այդ կարծիքին էր նաև Վահան Փափազյանը (Կոմս)։ «Վրացիները կլանելով Ախալքալաքը, Արտ[ի]լահան-Արդուիկի շրջանները եւ մեր առջեւ փակելով Սեւ ծովը տանող ճորովիսի հովիտը՝ ախորժակ ունեին ձեռք ձգելու նաեւ Լոռիի ամբողջ հովիտը, հողամաս մը, որ բացառապես հայերով բնակեցուած էր եւ հարուստ էր անտառներով ու հռչակավոր պղնձահանքովը:...Վրացիները, որոնք պատմութեան մեջ միշտ եղբայրօրեն կենակցած են հայութեան հետ, գերազանցեցին ագրայէջանցիւնրուն, ախորժակնին ուտելով բացուցալ: Օգտուելով Հայաստանի ներքին ծանր վիճակին, տնտեսական ծանր պայմաններէն եւ նորակազմ պետութեան յարաբերական թուլութիւնէն, յանկարծակի խուժեցին Լոռիի գիւղերը և փորձեցին վրացական վարչութիւններ հաստատել»³: Ծերեթելին խոստանում է վերաքննել հարցը, սակայն հետագա գործընթացները հակառակի մասին են փաստում:

Սահմագատման շուրջ հակամարտությունում Ադրբեջանը պակաս համառ չէր: 1918 թ. սեպտեմբերին Ադրբեջանի վարչապետ Ֆ. Խան-խոյսկին դիմում է գեներալ ֆոն Քրեսսին՝ բողոքելով վրացական և գերմանական զորամասերի կողմից Բորչալուի գավառի մուսուլմանների նկատմամբ գործադրված բռնություններից՝ պահանջելով դադարեցնել բռնությունները, փոխհատուցել վնասները, կանխել մահմեդական բնակչության զինաթափումը կամ էլ այն տարածել գավառի ողջ բնակչության վրա: Խան-խոյսկու այս դիմումագրին վրաց իշխանությունները կոշտ արձագանք են տալիս, մամուլում հրապարակվում են հակաադրբեջանական նյութեր, որոնցում Ադրբեջանի վարչապետին մեղադրում են Վրաստանի ներքին գործերին միջամտելու համար, հայտարարում, որ Ջաքաթալայի մարզը, Ղարայազը և ողջ Բորչալուի գավառը հանդիսանում են Վրաստանի Հանրապետության անբաժանելի մասը, որի հետ Ադրբեջանը

1918թ. վերադարձել հայրենիք: 1944թ. հուլիսի 20-ին մասնակցել է Ա. Հիտլերի դեմ մահափորձին, որով ավարտվել է թե՛ նրա քաղաքական կարիերան, և թե՛ առհասարակ նրա կյանքը:

¹ Из истории иностранной интервенции в Армении в 1918 г. 1970, 16:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 15-17:

³ Փափազեան Վ. 1952, Հատոր 2, 495-496:

պետք է հաշվի նստի¹: Հասկանալի է, որ վրացական կառավարության ինքնավստահ դիրքորոշումը բխում էր Կայգերական Գերմանիայի հովանավորչությունից, որը բացահայտ հայտարարել էր վրացական իշխանություններին աջակցելու պատրաստակամության մասին: Այս առումով հատկանշական է Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ա. Ջամալյանի և ֆոն Քրեսսի միջև պաշտոնագրույցից մի դրվագ. «Անդրկովկասում գերմանական միսիայի ներկայացուցիչ ֆոն Քրեսսը Թիֆլիսում հայտնում է Ջամալյանին, որ հայերն ազատեն «վրացական» տարածքներն առանց արյունահեղության: Ջամալյանի այն հարցապնդմանը, թե ինչու՞ է գերմանական միսիայի ներկայացուցիչը խառնվում վրաց-հայկական գործերին և սատարում վաղուց ի վեր հայերին պատկանող հողերին հավակնող Վրաստանին, ֆոն Քրեսսը պատասխանել էր, որ Գերմանիան գտնվում է Վրաստանի հետ նույն միության մեջ և պարտավորվել է պաշտպանել այդ հանրապետության տարածքային շահերը և դա է իրենց միսիայի նպատակը Անդրկովկասում, չնայած մի այլ կապակցությամբ ֆոն Քրեսսը ընդգծելով, որ թուրքերը գրավել են Հայաստանի «ամենահետաքրքիր շրջանները», նշել էր, որ «եթե Հայաստանը չվերադառնա Բրեստում գծված սահմաններից դուրս գտնված իր խոշոր հողամասերը՝ նա չի կարող բարգավաճել և Անդրկովկասում չի կարող տևական խաղաղություն լինել»²: Ստացվում էր, որ գերմանական պատվիրակության հայտարարությունը նրբորեն քողարկված մի քաղաքական մանևր էր, որով մոլորեցնում էին հայկական կողմին, որը երբեմն հակված էր հավատալու նման ստահող, դեկլարատիվ բնույթի հայտարարություններին: Պրովրացական դիրքորոշումն ավելի ամուր էր և ավելի իրական, ինչը հաստատվում է բազմաթիվ փաստերով:

Դեռ մայիսի 28-ին Փոթի քաղաքում հանդիպում են Գերմանիայի ներկայացուցիչ Օտտո ֆոն Լոսսովն ու Վրաստանի ներկայացուցիչներ Նոյ Ռամիշվիլին և Ակակի Չխենկելին: Նրանց կողմից ստորագրվում է Փոթիի ժամանակավոր պայմանագիրը, որի համաձայն՝ Վրաստանը Գերմանիային էր տրամադրում երկաթուղային ուղիները, թույլատրում էր գերմանական վալյուտայի ազատ շրջանառությունը երկրում և համաձայնվում էր հանքերի համատեղ շահագործմանը: Պայմանագիրը փաստացի նշանակում էր Գերմանիայի կողմից վերածնված վրացական պետության ճանաչում: Բեռլինում բացվում է Վրաստանի դեսպանություն, դեսպան է նշանակվում Զվիադ Գամսախուրդիայի հայրը՝ Կոնստանտին Գամսախուրդիան: Իսկ արդեն հունիսի 8-ին Գերմանիան Դրիմից Փոթի է ուղարկում էքսպեդիցիոն կորպուս գեներալ-մայոր Ֆրիդրիխ Ֆրայեր ֆոն Քրեսսի (Քրեսսենշտեյնի) գլխավորությամբ, որն իր կազմում ուներ 3 000 մարդ, և գլխավորապես՝ բավարացիներից բաղկացած 7-րդ բավարական հեծելաբրիգադից, 29-րդ բավարական գնդից, 10-րդ գրոհային գումարտակից, գնդացրային ջոկատից և 176-րդ հրասանդային վաշտից, որոնց հետագայում միանում է վրաց ռազմագերիներից կազմված ջոկատը և զորակոչված վրացական «վյուրտենբերգցիները» (Վրաստանում գերմանական գաղութների բնակիչները): Գերմանական ջոկատները տեղաբաշխվում են մի շարք քաղաքներում, սահմանի ողջ երկայնքով ուղեկալներ են

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 57, թ. 11, 89, 150, գ. 143, թ. 6, «Հորիզոն, 1918, N 197, 29 սեպտեմբերի, N 147, 27 հուլիսի, N 192, 24 սեպտեմբերի, Թիֆլիս: «Մշակ», 1919, 27 սեպտեմբերի, N 145, Թիֆլիս:

² Դրո. 1991, «Կենսագրական», «Հուշեր», «Վկայություններ», 115: ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 37, թ. 16:

դրվում, որով փաստացի գերմանական հրամանատարությունը ձևավորում է Վրաստանի պետական սահմանը, որը Կոնֆեդերացիայի փլուզումից հետո միանգամայն պայմանական էր: Որպես վրացական պետության սահմաններ՝ արևելյան տեղամասում գերմանացիները ճանաչեցին Թիֆլիսի նահանգի նախկին սահմանները: Սակայն հարավում սահմանը անցավ Կամենկա գետով (Ձորագետ)՝ դուրս թողնելով Ղարաքիլիսա քաղաքը: Այդ կապակցությամբ Ջ. Ավալով-Ավալաշվիլին պարզապես նշում է, որ «գերմանական կառավարությունն իր պատրաստակամությունն է արտահայտել աջակցել Վրաստանին, և սատարել նրա սահմանների պաշտպանության գործում և հարևան պետությունների հետ Վրաստանի փոխհարա-բերությունների հաստատման գործում»¹:

Ավելին, 1918 թ. հունիսի 11-ին Թիֆլիսում՝ Գոլովինյան պողոտայում տեղի է ունենում գերմանա-վրացական զորքերի մեծ զորահանդես, որն ընդունում են մինիստրնախագահ Նոյ Վիսարիոնի Ռամիշվիլին, Ռազմական նախարար Գեորգաձեն, գեներալ-լեյտենանտ Գաբակը և գերմանական պատվիրակ կոմս ֆոն Շուլենբերգը (Շուլենբուրգը), օբեր-լեյտենանտ Կայզերը²: Կառավարության ղեկավար Ն. Վ. Ռամիշվիլին գերմանական զորքերին դիմում է ձառով՝ ողջունելով նրանց Կովկաս գալու կապակցությամբ, և վստահություն հայտնում, որ իրար կողքի կանգնած վրացգերմանական զորքերը կկարողանան պահպանել կարգ ու կանոնը երկրում: ձառով հանդես եկավ կոմս Շուլենբուրգը: Նա վստահություն է հայտնում, որ այսուհետև կայսերական գերմանական և հանրապետական վրացական զորքերը գտնվելու են մշտական բարեկամության մեջ և պաշտպանելու են մեկը մյուսի շահերը³:

Գերմանացիները ոչ մի հիմք չունեին դժգոհ մնալու վրացական կառավարությունից: Դա երևաց այն բանից, որ գեներալ ֆոն Քրեսսը (կամ Քրեսս ֆոն Քրեսսենշտեյն) նույնիսկ անհրաժեշտ գտավ հետագա խրախուսման նպատակով վրաց մի շարք նախարարների իր իսկ կառավարության կողմից պարգևատրել շքանշաններով: «Վրացական պետության նախատեսվող պաշտոնական ճանաչման կապակցությամբ, - գրում է գեներալ ֆոն Քրեսսը գեներալ-ռայիսկանցլերին 1918 թ. սեպտեմբերի 8-ին, - ցանկալի է Վրաստանի ղեկավար անձանց նվիրել գերմանական շքանշաններ...: Գերագանցության նշանի (շքանշանի) ներկայացնելու համար ես առաջին հերթին առաջ եմ քաշում մի խումբ անձանց, որոնց ես ստորև թվարկել եմ ըստ խմբերի՝ կախված շքանշանի աստիճանից.

1. Մինիստր-նախագահ Ժորդանիա:

2. Արտաքին Գործերի մինիստր Չխենկելի, ինչպես նաև նրա տեղակալը և Ներքին Գործերի մինիստր Ռամիշվիլին: Այնուհետև՝ Ազգային խորհրդի նախագահ պլն Չխեիձեն:

3. Հաջորդը՝ մինիստրները, որոնք առաջին հերթին կարևոր են մեզ համար գերմանական կառավարության հետ համատեղ աշխատանքում. դրանք են զինվորական մինիստր Գեորգաձեն, ֆինանսների մինիստր Ժուրուլին և երկաթուղային ճանապարհ-

¹ Авалов З. 1924, 68:

² ՀԱԱ, ֆ. 289, ց. 1, գ. 2, թ. 13: «Борьба», 1918, 1918, № 92, Тифлис:

³ Германские оккупанты в Грузии в 1918 году, 1942, 58-59:

ների մինիստր Լորդկիպանիձեն: Այնուհետև՝ Ազգային խորհրդի փոխարեգիդենտ Բարաթաշվիլին»¹:

Չնայած այս արարողությունը չկայացավ, սակայն փաստն ինքնին շատ խոսում է: Մայիսի 25-ին Փոթի ժամանեց գերմանական զորքերի 3 հազարանոց էշելոնը, իսկ մայիսի 28-ից հետո (Գերմանիայի կողմից Վրաստանի ճանաչումից հետո) Փոթիում կնքվեցին ևս 6 պայմանագրեր, համաձայն որոնց՝ Գերմանիան մենաշնորհային իրավունք ձեռք բերեց շահագործելու Վրաստանի տնտեսական ռեսուրսները, իսկ Փոթի նավահանգիստը և երկաթուղային ուղիներն անցան գերմանական հրամանատարության հսկողության տակ: Վերջապես, հունիսին Թիֆլիսում և Վրաստանի գլխավոր ռազմավարական նշանակություն ունեցող քաղաքներում տեղաբաշխվեցին գերմանական զորքեր՝ 30 հազար մարդ [1918 թ. դեկտեմբերի 26-ին Փոթիից մեկնեց վերջին գերմանական զինվորը, իսկ 1919 հունվարի 7-ին՝ նաև գերմանական ռազմաքաղաքական միսիան, իսկ արդեն 1918 թ. դեկտեմբերի 25-ին բրիտանացիները ժամանեցին Թիֆլիս], որոնք փաստացի մնացին մինչև 1919 թ. կեսերը: Վրացական կառավարության հետ կնքված պայմանագրի հիման վրա (12 հուլիսի) Գերմանիան ձեռք բերեց Չիաթուրիի մարզանեցի (մանգան) հանքերը շահագործելու իրավունքը 30 տարի ժամկետով (ի դեպ, հարկ է հատուկ նշել, քանզի դա կարևոր է. Չիաթուրիի մարզանեցի հանքերը տալիս էին մարզանեցի համաշխարհային ողջ հանույթի գրեթե 40 %-ը, հետևաբար կարևոր դեր էին խաղում համաշխարհային տնտեսության մեջ), Փոթի նավահանգիստը՝ 60 տարով, Շորապան-Չիաթուրի-Սաչխերե երկաթուղագիծը՝ 40 տարով: Մայիսից սեպտեմբեր ընկած ժամանակահատվածում գերմանացիները Վրաստանից դուրս բերեցին 30 մլն մարկին համարժեք պղինձ, ծխախոտ, թեյ, մրգեր, գինի և այլն: Նույնիսկ գերմանական միսիայի ղեկավար ֆոն Քրեսսի նվազեցված տվյալներով, Վրաստանում գտնվելու ժամանակահատվածում իրենց կողմից Գերմանիա արտահանվեց 31 հազար տոննա մարզանեց, մոտ 70 հազար տոննա պղինձ, 360 տոննա բուրդ, 40350 հատ ոչխարի մորթի և այլն²: Այստեղից էլ ինքնաբերաբար ակնհայտ է դառնում գերմանական շահագրգռվածությունը վրացական խնդրում, և ցուցաբերվող օժանդակությունը Վրաստանին՝ հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հակամարտությունում:

Մասնագիտական գրականության մեջ տեսակետ կա, որ հայերին այդ մասին պարզ դարձավ օգոստոսի 31-ին՝ Երևան Օսմանյան արևելյան բանակի հրամանատար Խալիլ փաշայի պաշտոնական այցից հետո: Մասնավորապես՝ որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Հայաստանի և հայտնի վիճելի տարածքների նկատմամբ գերմանա-թուրքական, և մասնավորապես Թուրքիայի դիրքորոշման որոշ արժեքավոր մանրամասներ: Այդ կապակցությամբ ուշագրավ են 1918 թ. օգոստոսի 11-ին Թիֆլիսում ավստրո-հունգարական ներկայացուցչության ղեկավար բարոն Գ. Ֆոն Ֆրանկենշտայնի հրավիրած բանկետի ժամանակ գեներալ ֆոն Քրեսսի, Խալիլ փաշայի և այլոց կողմից արծարծված որոշ մտքեր: Այսպես, Ֆոն Քրեսսը նշել է, որ ինքը խոսել է Խալիլ փաշայի հետ այն մասին, որ նա պետք է իր զորքերի մի մասն Անդր-

¹ Хачапуридзе Г. В. 1937, 135. փաստաթուղթն ամբողջությամբ հրապարակված է «Правда»-ի 1933 թ. դեկտեմբերի 1-ի համարում (№ 330):

² Адамия В.И. 1987, 38; Хачапуридзе Г.В. 1937, стр. 14:

կովկասից տեղափոխի Միջագետք: Եվ չնայած այն հանգամանքին, որ Խալիլ փաշան հենց այդ բանկետի սկզբում շեշտել էր, որ պետք է ամեն կերպ աջակցել, որ վերանան մշտական անհամությունները հայերի և թուրքերի միջև, որ չի կարելի ամիսներով, տարիներով իրար փչացնել և իրար վնասելու մասին մտածել, այնուամենայնիվ, երկյուղ է արտահայտել, թե զորքերի ետ քաշվելու դեպքում հայերն իրենց թիկունքից կհարվածեն: Դրան գեներալ ֆոն Քրեսսը պատասխանել է, որ հայերն այդպիսի բան չեն անի, հակառակ դեպքում իրենք՝ գերմանացիները, որպես Թյուրքիայի դաշնակիցներ, իրենց, զուցե և վրացական զորքերով դուրս կգան հայերի դեմ: Ֆոն Քրեսսը իբր Խալիլ փաշային համոզել է, որ Հայաստանը չի կարող հանգստանալ այն պարագայում, որի մեջ է տվյալ պահին, որ այդ երկիրը տևականորեն հանգստացնելու համար անհրաժեշտ է նրան վերադարձնել այն գավառները, որ Բրեստ-Լիտովսկում գծած սահմաններից այս կողմում են գտնվում, և եթե Տաճկաստանը ետ քաշի իր զորքերը մինչև Բրեստի սահմանները, հայերը պատրաստ կլինեն իրենց զորքի թիվը քչացնել մինչև 10-12 հազար մարդ¹:

Այստեղ կարևոր է նշել նաև 1918 թ. օգոստոսի 16-ին ֆոն Քրեսսի հետ Ա. Ջամալյանի հանդիպման որոշ այլ մանրամասներ, որից պարզ է դառնում, թե ինչ դիրքորոշում և մտադրություններ են ունեցել տարածաշրջանային ուժերը թուրքերի Լոռու-Փամբակի և այլ հատվածներից հեռանալուց առաջ, ինչպես նաև՝ հայերի նկատմամբ ոչ այնքան բարեկամաբար տրամադրված ֆոն Քրեսսի որոշ հետաքրքիր հետևությունների մասին: Այդ հանդիպման ժամանակ ֆոն Քրեսսն Ա. Ջամալյանին դիմելով, պարզապես ընդգծում է, որ թուրքերը հայերի և Հայաստանի նկատմամբ հարձակողական ծրագրեր չունեն, սակայն միաժամանակ ավելացնում է, որ ոչ ոք չի կարող ոչինչ երաշխավորել: Ֆոն Քրեսսն ընդգծել էր. «...շիտակ թուրք չկա աշխարհի երեսին, պ. Ջամյան, ընդմիջեց ինձ գեներալը,- և Խալիլ փաշան էլ շիտակ մարդ չէ...որ երկու քայլից այն կողմը ոչինչ չի տեսնում քաղաքական հորիզոնում: Նրա և ուրիշների տարբերությունն այն է, որ նա զգում է հայերի հետ բարեկամ մնալու անհրաժեշտությունը ներկա ռազմական սիցիայում (իրավիճակում),...իսկ Եսադներն ու Նուրիները այնքան են խորացել պանթուրքական հիմարությունների մեջ, որ երկու քայլից այն կողմը ոչինչ չեն տեսնում քաղաքական հորիզոնում»²: Այս և այլ կարգի փաստերից պարզ է դառնում, թե ինչքան անկայուն էր հայերի վիճակը Անդրկովկասում, և թե ինչ չափով կարելի էր հույս դնել զանազան խոստումների կամ հաղորդագրությունների ճշմարտացիության վրա:

Օգոստոսի 31-ին Խալիլ փաշան ժամանում է Երևան: Ուղևորության ժամանակ վերջինիս ուղեկցում են բարոն Ֆրանկենշտայնը, Ա. Ջամալյանը և ուրիշներ: Խալիլի այցը պետք է որոշ պարզություն մտցնեի իրադրության մեջ: Խալիլ փաշան Երևանում արժանանում է բավական սրտաբաց ընդունելության: Վերջինիս կայարանում դիմավորում է Ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանը, որը Խալիլ փաշայի վաղեմի ընկերն էր: Կայարանում՝ հանդիպման ժամանակ՝ Խալիլ փաշան վազելով ընդառաջում է և գրկախառնվում Արամի հետ, որից հետո Խալիլ փաշան ընդունում է պատվա-

¹ Великая Октябрьская Социалистическая революция, 1987, стр.195.

² ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 37, թ. 26 – 27:

վոր պահակախմբի «պարադը» (գորահանդես) և ապա պատվավոր հեծելազորի ուղեկցությամբ Արամ Մանուկյանի հետ միասին մտնում քաղաք:

1918 թ. հոկտեմբերի 17-ին (N 1283) Հայաստանի Արտաքին գործերի նախարարությանը հասցեագրված նամակում Ա. Ջամալյանը տեղեկացնում է Ֆոն Քրեսսի հետ հանդիպման մասին, ցանկանալով նրանից իմանալ, թե ինչքանով են ճիշտ լուրերը, որ վրացիք ցանկանում են գրավել Լոռու այն մասը, որ ազատվում է թուրքերից, մինչև անգամ Փամբակի որոշ մասերը, ասելով, որ գերմանական մի մարտկոց գնացել է դեպի Սանահին, և շատերի կարծիքով՝ գերմանացիներն աջակցելու են վրացիներին իրենց առաջխաղացումում: Ի պատասխան Քրեսսը հայտնում է, որ այդ լուրերն անհիմն են, որ իր ունեցած տեղեկություններով վրացիները մտադիր չեն առաջ շարժվել, որ այդ մասին ինքը նրանց հետ խոսել է: Քրեսսն ավելացրել էր, որ եթե վրացիները չուզեն հետևել իր խորհուրդներին և սահմանն անցնեն, գերմանացիները երբեք չեն մասնակցի նրանց ձեռնարկին: Ջամալյանն այդ կապակցությամբ պատասխանում է, թե իրենք էլ այդ համոզմանն են, որովհետև անհեթեթ է ընդունել, թե գերմանացիների և վրացիների միջև լուրջ խոսակցություններ են տեղի ունեցել տվյալ խնդրի շուրջ¹, ինչն, իհարկե, չէր համապատասխանում իրականությանը:

Ակնհայտորեն պարզ է, որ Վրաստանը Հայաստանին դրդում էր պատերազմի՝ օգտվելով գերմանիայի հովանավորությունից: Ինչպես վկայում է ժամանակակիցը՝ Ս. Վրացյանը. «Գերմանիայի զինվորական ներկայացուցիչ ֆոն Քրեսսը աշխատում էր համոզել Հայաստանի ներկայացուցիչ Ջամալյանին ընդունել վրացիների վերջնագիրը և առանց արյունահեղության դատարկել «վրացական» հողը: Ջամալյանի հարցումին, թե արդյոք Գերմանիան կխառնվի՞ հայ-վրացական սահմանային վեճին, Ֆոն Քրեսսը պատասխանեց դրական մտքով: Գերմանիան, որպես Վրաստանի դաշնակից, պարտավորված է պաշտպանել վերջինիս երկիրը այն սահմաններում, ինչ սահմաններում որ ցույց կտա վրաց կառավարությունը»²:

Վրացագերմանական ռազմախաղը Լոռիում պայթունավտանգ էր:

Իրադարձությունները շարունակում են զարգանալ, սցենարներն անընդհատ փոփոխվում են: ՀՀ Արտգործնախարարին ուղղված դիմումագրում՝ Արշակ Ջամալյանը հայտնում էր, որ գեներալ ֆոն Քրեսսը հաղորդագրություն է ստացել այն մասին, որ հայկական պարեկը ժամանել է Վորոնցովկա, որտեղ կալանվել է գերմանացիների կողմից մինչև միջադեպի պարզաբանումը: Գեներալը ինչպես վրացական կառավարությանը, այնպես էլ հայկական ներկայացուցչին հայտնել է, որ գերմանացիները հայերի դեմ ոչինչ հակառակը չունեն, որ հայերը կարող են գրավել թուրքական վերջին դիրքերը, սակայն ոչ մի դեպքում չեն կարող թողնել նրանց վրացա-գերմանական ուժերի կողմից գրավված գծից այն կողմ: Ջամալյանը սույն գրության մեջ հայտնում էր, որ ֆոն Քրեսսը հաղորդել է, որ հայկական պարեկների հայտնվելը Վորոնցովկայում տագնապ է առաջ բերել հայկական հնարավոր ագրեսիվ գործողությունների հանդեպ: Ջամալյանը տեղեկացնում է իր հանդիպման մասին Վրաստանի մինիստր-նախագահի պաշտոնակատար Գեորգաձեի հետ, որը հայտնել էր Ջամալյանին, որ անհապաղ կկասեցվեն իրենց կողմից ձեռնարկված ռազմական միջոցառումները՝ պայմանով, եթե ստանան հայկական

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 21, թ. 4:

² Վրացյան Ս. 1993, 217-218:

կողմի համաձայնությունը միջադեպի խաղաղ կարգավորման խնդրում: Վերջում Ա. Ջամայանը տեղեկացնում էր, որ իբր թե տհաճ միջադեպերից խուսափելու նպատակով Թիֆլիսում գտնվող Հայաստանի սեփականությունը հանդիսացող պահեստների պահպանությունն իր վրա է վերցրել Վրաստանի կառավարությունը, իսկ հայկական պահակազորը ուղարկվել է Երևան¹: Վրացիների կողմից պատրվականներ և առիթներ էին որոնվում շիկացնելու առանց այն էլ արդեն բավականաչափ լարված իրադրությունը, իսկ վերջիններս արտաքուստ հանդես էին գալիս խաղաղասիրական բնույթի առաջարկներով, հաճախ էլ դեմագոգիկ բնույթի հայտարարություններով: Նմանատիպ մոտեցումներում վրացիները վայելում էին գերմանացիների աջակցությունը, որը, սակայն ոչ միշտ էր հստակ և հաճախ շփոթության մեջ էր գցում հայկական կողմին: Հոկտեմբերի կեսերին, հանդիպելով գեներալ ֆոն Քրեսսի հետ, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատար Ա. Ջամայանը վերջինից պահանջում է պատասխանել այն հարցին, թե ճիշտ է արդյոք, որ վրացիները ցանկանում են գրավել Լոռու թուրքերից ազատվող մասը՝ ընդհուպ մինչև Փամբակի որոշ մասերը, նշելով նաև դեպի Սամահին ուղևորված գերմանական զորաջոկատի մասին: Ի տարբերություն իր նախորդ հայտարարությունների՝ ֆոն Քրեսսն այս անգամ ավելի քողարկված պատասխան է տալիս, ասելով՝ իբր անհիմն են այն լուրերը, որ գերմանացիները պետք է աջակցեն վրացիներին իրենց առաջխաղացման մեջ, և եթե վրացիք չուզենան հետևել իրենց խորհուրդներին և մնան առկա սահմաններում, ապա պետք է պարզ լինի, որ գերմանացիները երբեք չեն մասնակցի նրանց այդ ձեռնարկին: Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարը միամտաբար հավատալով այդ պնդումին, ի պատասխան ասում է, որ դժվար թե գեներալը, որ այդքան աշխատել է Լոռին և Փամբակը թուրքերից ետ ստանալու համար՝ դրանք վրացիներին հանձնի: ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատարը հայտնում է, որ ինքը հավատում է, որ լուրջ խոսակցություններ վերոհիշյալ խնդրի շուրջ վրաց կառավարության և Գերմանիայի պատգամավորության միջև տեղի չեն ունեցել²:

Սակայն հայկական կողմն ակնհայտորեն թուրիմացության մեջ էր գերմանական հավաստիացման առումով՝ իրենց անկողմնակալության մասին Լոռու խնդրում, ինչը հերքվում է թե՛ նախորդ պնդումներով, և թե՛ իրադարձությունների զարգացման ներքին լարվածության և խորքային երևույթների վերլուծությամբ: Երկակի խաղը գերմանական կողմի քաղաքականությունում ակնբախ էր, ինչը շուտով ակնհայտորեն բացահայտ է դառնում:

Եվ այսպես, ինչպես հոկտեմբերի 23-ի գրությամբ տեղեկացվում է Հայաստանի Արտաքին գործերի նախարարին, Հայաստանի դիվանագիտական միսիայի ղեկավար Ա. Ջամայանը հոկտեմբերի 23-ին հանդիպում է ունենում ինչպես՝ Վրաստանի մինիստր-նախագահին փոխարինող Գեորգաձեի, այնպես էլ՝ ֆոն Քրեսսի (նաև ֆոն Կրեսս) հետ: Խոսքն, անշուշտ, գնում էր Լոռու մասին: Հայաստանի դիվանագիտական

¹ Քրեսս ֆոն Քրեսսենշտեյն (Kress von Kressenstein) Фридрих (1870 - 1948, Мюнхен), գերմանացի գեներալ-լեյտենանտ (1929). Ծառայել է Բավարիայի իրետանային զորամասում: 1914 թ. Գեներալ Օ. Լիման ֆոն Սանդերսի միսիայի կազմում ուղարկվել է Թուրքիա: Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու պահից նշանակվել է Ջենալ փաշայի գլխավորած 4-րդ բանակին առընթեր ռազմական ներկայացուցիչ: 1918 թ. ընդգրկվել է Կովկասի գերմանական ռազմական ներկայացուցչության կազմում: Кто был кто в первой мировой войне 2003, 206, 208, 212, 329:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 21, ք. 9 - 10:

հավատարմատարի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ ֆոն Քրեսսը, խոսելով Եկատերինֆելդի հետ կապված հայկական կողմի աշխուժացման մասին, անհնարին էր համարում, որ ստեղծված բարդ քաղաքական հանգամանքներում Հայաստանի կառավարությունը մտադրություն ունենար ընդհարվելու Վրաստանի հետ, ասելով, որ դա «մի քանի տաքագլուխ սպաների գործ է, կամ թերևս ավանտյուրա է հայկական ծառայության մեջ գտնված ռուս օֆիցերների կողմից, որոնք ուզում էին պղտոր ջրում ձուկ որսալ» (ակնհայտ է, որ սակայն թե ուր է ծռում Ֆոն Քրեսսը, ևս պղտոր ջրում ձուկ որսալու կողմնակից էր, թեկուզև դա վերագրում էր այլոց - Վ. Վ.): Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարը ֆոն Քրեսսին հայտնում էր, որ ինքը ստույգ աղբյուրներից տեղեկություն ունի, որ Վրաց կառավարությունը որոշում է կայացրել բռնագրավել ամբողջ Բորչալուի գավառը, ուրեմն և՛ Լոռվա այն մասը, որը թուրքական լծից ազատելու համար զգալի աշխատանք է «թափվել»: Սակայն ֆոն Քրեսսը կասկած է հայտնում, թե ի՞նչ ուժով պիտի իրագործեն վրացիք իրենց որոշումը: Ջամալյանը տալիս է ուղիղ պատասխան, ասելով, որ հույս են դրել գերմանական աջակցության վրա: Ֆոն Քրեսսը տալիս է բավականին անորոշ, սակայն ակնհայտորեն սադրիչ պատասխան. «Այդ մասին մի անգամ էլ գրավոր եմ հայտնել, որ ես ոչ մի կերպով չեմ արգելի, որ հայերը գրավեն Թուրքիայից ազատված Լոռին և խորհուրդ եմ տվել վրաց կառավարությանը, որ նա էլ արգելք չհանդիսանա»: Այնուհետև ավելացնում է, որ եթե վերջինս իրենց խորհրդին չհետևի և թշնամական գործողություններ սկսի այդ խնդրում Հայաստանի դեմ, ոչ մի աջակցություն չի գտնի գերմանացիների կողմից..., սակայն եթե հայերը դուրս գան նախկին թուրքական գծից, որպեսզի գրավեն և իրենց՝ գերմանացիների ու վրացիների դիրքերը, ինքը կիրամայի պատերազմական բոլոր միջոցներով դիմադրել: Սակայն գտնում եմ, - ավելացնում է գեներալը, - որ միանգամայն ցավալի կլինի, որ հենց այստեղ մի փամփուշտ պարպվի, որովհետև ոչ ոք չի կարող նախատեսել, թե այդ մի հատիկ պայթյունը ներկա հանգամանքներում ինչ հետևանքներ կարող է ունենալ»¹: Ֆոն Քրեսսը հանդիպման վերջում խաղաղության կոչ է անում: Վրաստանի Հանրապետության մինիստր-նախագահի հետ հանդիպումը ևս ծանր ընթացք է ունենում: Ոգևորված իրենց համար բարենպաստ աշխարհաքաղաքական կացությունից և գերմանական սվինների ակնհայտ աջակցությունից կամ լավագույն դեպքում հայերի նկատմամբ գերմանացիների թշնամական «նետրալիտետից», վրաց քաղաքականագետը հետևյալ մեղադրանքն է ներկայացնում Ջամալյանին. «Թյուրքերի հետ քաշվելուց հետո հայերը առանց նախազգուշացնելու վրաց կառավարությանը կամ աշխատելու նրա հետ համաձայնության գալ, մտել են Թիֆլիսի նահանգի սահմանները Լոռվա շրջանում: Տպավորությունն այն է, որ հայերը բռնագրավումների քաղաքականություն են կիրառում՝ ինչպես թյուրքերը, փոխանակ համաձայնության քաղաքականության»²: Ա. Ջամալյանը որպես պատասխան հայտնում է, որ Լոռին Հայաստանի անկապտելի սեփականությունն է, որ Վրաստանն ինքը պիտի առներ հայերի համաձայնությունը Բորչալուի հայաբնակ վայրերը գրավելու համար, որ դա թշնամական ակտ է Վրաստանի Հանրապետության կողմից³:

¹ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 147, թ. 50-51:

² ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 147, , թ. 49:

³ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 147,, թ. 50:

Բնականաբար, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պետք է հնարավոր ամեն ինչ աներ պահպանելու՝ սեփական տարածքների անվտանգությունը, միաժամանակ՝ տեր կանգներ իր օրինական տարածքների յուրաքանչյուր մասին՝ պաշտպանելով սեփական հպատակների իրավունքները: Ինչպես արձանագրվում է Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական միսիայի օրագրում, 1918 թ. հոկտեմբերի 21-23-ի վիճակով հայկական զորքերը գրավեցին Լոռիում ոչ միայն տաճիկների թողած գիծը, այլև՝ առաջ անցան դեպի վրաց և գերմանական զորքերի բռնած տերիտորիան: Այդ առթիվ հայերը ստացան վրաց կառավարությունից մի նոտա, որով բողոք էր հայտնվում և պահանջ դրվում մինչև խնդրի խաղաղ լուծումը ետ պահել հայկական զորամասերը Թիֆլիսի նահանգի տարածքը մտնելուց: Միաժամանակ ասվում էր այն մասին, որ ֆոն Քրեսսը խոստացել է, որ գերմանական զորքերը չեզոք դիրքում կմնան, եթե հայերը գրավեն նախկին թուրքական մասը, իսկ եթե արշավեն դեպի վրաց մասը՝ դիմադրություն ցույց կտրվի¹, ասել է թե՛ սպառնում էին պատերազմով:

Վեհապետական Վրաստանը, հենվելով գերմանական սվինների վրա, փորձում էր Հայաստանի հաշվին ընդարձակվել և դառնալ Կովկասյան տան ամենամեծ սեփականատեր տանտերը՝ օգտվելով բոլոր տեսակի բարիքներից և ճակատագրի, աշխարհագրական դիրքի ընձեռած աշխարհաքաղաքական բոլոր առավելություններից. օր-օրի նրանց դիրքորոշումն ավելի ու ավելի անկանխատեսելի էր դառնում, հայ-վրացական հարաբերությունները հազեցնում էին վառողի լիցքով, որն ամեն պահ պատրաստ էր պայթելու: Վրացյանը, վերլուծելով այս իրողությունները, եզրահանգում է. «Այսպես ուրեմն, վրաց կառավարությունը պատրաստվում էր զենքի ուժով ստիպելու հայերին, որ դուրս գան Լոռիից՝ վրացիներին հանձնելով և Շահալի կայարանը: Ի՞նչ է այս, եթե ոչ պատերազմի որոշում, որովհետև վրաց ղեկավարները չէին կարող չհասկանալ, որ հայերը հոժար կամքով չէին կատարելու իրենց պահանջը», մանավանդ ֆոն Քրեսսը բազմիցս փորձել էր Արշակ Ջամալյանին հանդգել դատարկել «վրացական հողը»²:

Միջադեպի նկատմամբ որոշակի հետաքրքրություն ունեին նաև գերմանացիները: Սակայն ինչպես պարզվում է Ա. Ջամալյանի Երևան ուղարկված մի զեկուցագրից, գերմանացիները, կարծես թե, չկասկածելով հայերի խաղաղասիրական մտադրությունների մեջ, այնուամենայնիվ ցույց են տվել, թե իբր տեղյակ չեն, ինչպես է վրացական զրահագնացքը հայտնվել Շահալի կայարանի մոտ: Միաժամանակ, ըստ Ջամալյանի հաղորդագրության, ֆոն Քրեսսը հավաստիացրել էր, որ վրացիները իբր համաձայնություն են տվել Քրեսսի ներկայացուցիչներին վիճելի հարցերը լուծել համաձայնեցնող հանձնաժողովի կամ արբիտրաժի միջոցով³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 66, թ. 144: «Յառաջ», 1928, 19 հունիսի, N 677, Փարիզ:

² Վրացյան Ա. 1993, 217-218:

³ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 17, թ. 49, 50

Եզրակացություն

Եվ այսպես, ակնհայտ է, որ հայ-վրացական հարաբերություններում տարածքային վեճերը և սահմանագաման շուրջ բախումնալից իրավիճակում նոր ծնված ազգային անկախ պետականությունների՝ Վրաստանի և Հայաստանի հանրապետությունների համար անհամեմատելի հնարավորություններ առաջացան: Վրաստանն այդ իրավիճակում առանց տատանվելու օգտե դեպի Բաքվի նավթերը և Անդրկովկասի հաղորդակցության ուղիները ձգտող Գերմանիայի հովանավորությունից, իսկ Հայաստանը որպես Անտանտի կրտսեր դաշնակից իր արտաքինքաղաքական հաշվարկների իրագործման հույսը կապեց հաղթողների հետ, որոնք 1918 թ. վերջնամասում Անդրկովկասում փոխարինեցին գերմանոթուրքական ուժերին: Թե ինչքանով հայկական սպասելիքները իրողություն դարձան, ակնհայտ դարձավ հետագա աշխարհաքաղաքական զարգացումներում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Դրո 1991, Կենսագրական: Հուշեր: Վկայություններ, Երևան, «Ազատ խոսք»:
2. Լէօ, 1934, Թուրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, հատոր Բ, Փարիզ, տպ. Պահրի եղբարց, 1934:
3. Հահաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 57, թ. 11, 89, 150, գ. 143, թ. 6,
4. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 147, թ. 50-51:
5. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 66, թ. 144:
6. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 66, թ. 144:
7. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 147, թ. 50-51:
8. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 147, թ. 49-50:
9. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 21, թ. 4, 9-10:
10. ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 17, թ. 49, 50:
11. ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 37, թ. 13, 26-27:
12. ՀԱԱ, ֆ. 289, ց. 1, գ. 2, թ. 13:
13. «Հորիզոն», 1918, 27 հուլիսի, N 147, 24 սեպտեմբերի, N 192, Թիֆլիս:
14. «Մշակ», 1919, 27 սեպտեմբերի, N 145, 29 սեպտեմբերի, N 197, Թիֆլիս:
15. «Յառաջ», 1928, 19 հունիսի, N 677, Փարիզ:
16. Վրացյան Ս.1993, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան» իրատար-ն:
17. Փափազեան Վ. 1952, Իմ յուշերը, Հատոր Երկրորդ [2], Պէյրուս, տպ. Համազգային ընկերութեան, 1952:
18. Авалов З. Д.1924, Независимость Грузии в международной политике. 1918-1921 гг. Воспоминания. Очерки, Париж, Б. И.
19. Адамия В. И.1961, Из истории английской интервенции в Грузии (1918-1921 гг.), Сухуми, Абгосиздат.
20. «Борьба», 1918, 14 июня, № 92, Тифлис.
21. Великая Октябрьская Социалистическая революция 1987, Издание третье, дополненное. Энцилопедия, Москва, «Советская Энциклопедия».

22. Германские оккупанты в Грузии в 1918 году 1942, Сборник документов и материалов. Составил и подготовил к печати М. М. Габригидзе. Госиздат Груз. ССР, Тбилиси.
23. Из истории иностранной интервенции в Армении в 1918 г. 1970, Документы и материалы, Ереван, Изд-во ЕГУс.
24. Кадишев А. Б., Интервенция и гражданская война в Закавказье. Москва, Военное изд-во МО СССР, 1960.
25. Кто был кто в первой мировой войне 2003, Биографический энциклопедический словарь, Москва, изд-во «Астраль».
26. Хачапуридзе Г. В. 1937, Борьба за пролетарскую революцию в Грузии. Очерки. 1917-1921, Тбилиси, Изд-во ЦК КП(б) Грузии «Заря востока». փաստաթուղթն ամբողջությամբ հրապարակված է «Правда»-ի 1933 թ. դեկտեմբերի 1-ի համարում (N° 330):

REFERENCES

1. Dro 1991 Kensagrakan Hwusher: V kayutyunner, Erevan, «Azat xosq», 414 ej: (in Armenia)
2. Leo, Turqahaj yexapoxutean gaxarabanutyuny, Hator B, Pariz, Pahri exbarc, 1934, 315 ej:
3. Hajastani azgain archive (HAA), fond 200, cucak 1, gorc 57, tert 11, 89, 150, q. 143, p. 6,
4. ՀԱԱ, f. 200, c.1, g. 147, t. 50-51:
5. ՀԱԱ, f. 200, c.1, g. 66, t. 144:
6. ՀԱԱ, f. 200, c.1, g. 66, t. 144:
7. ՀԱԱ, f. 200, c.1, g. 147, t. 50-51:
8. ՀԱԱ, f. 200, c.1, g. 147, t. 49-50:
9. ՀԱԱ, f. 200, c. 2, g. 21, p. 4, 9-10:
10. ՀԱԱ, f. 275, c. 5, g. 17, t. 49, 50:
11. ՀԱԱ, f. 275, c. 5, g. 37, t. 13, 26-27:
12. ՀԱԱ, f. 289, c. 1, g. 2, t. 13:
13. «Horizon», 1918, 27 hulis, N 147, 24 septemperi, N 192, 29 septemperi, N 197, Tiflis:
14. «Mshak», 1919, 27 septemperi, N 145, Tiflis:
15. «Yaraj», 1928, 19 hunisi, N 677, Pariz:
16. Vracian S.1993, Hayastani Hanrapetutyun, Erevan, «Hayastan» hratar-n:
17. Papazian V. 1952, Im yushery, Hator Erkrord [2], Peyrut, tp. Hamazgain ynkerutean, 1952:
18. Avalow Z. D. 1924, Nezawisimost Gruzii v mejdunarodnoy politike. 1918-1921 gg. Wospominaniya. Osherki, Parij, B.I., 1924, 318 s.
19. Adamiya V. I. 1961, Iz istorii angliyskiy intervencii w Gruzii (1918-1921 gg.), Sixumi, Abgosizdat, 258 s.
20. «Borba», 1918, 14 iyunya, N° 92, Tiflis.
21. Velikaya Oktyabrskaya Socialistisheskata revolyuciya 1987, Izdanie tretye, dopolnenoe. Enciklopedia, Moskva, «Sovetskaya Enciklopedia», 1987, 639 s.
22. Germanskie okkupanti v Gruziii v 1918 godu. Sbornik dokumentov I materialov. Sostavil I podgotovil k peshati M. M. Gabrigidze. Gosizdat Gruz. SSR, Tbilisi, 1942, 168 s.
23. Iz istorii inostrannoy intervencii v Armenii v 1918 g. Dokumenti I materiali, Erevan, Izd-vo EGU, 1970, 250 s.

24. Kadishev A. B. 1960, Intervenciya I grajdanskaya vojna v Zakavkazye, Mos Москва, Военное изд-во МО СССР, 1960, 510 s.
25. Kto bilk to v pervoy mirovoy voyne. Biografisheskiy enciklopedisheskiy slovar, Moskva, izd-vo «Astral», 2003, 891 s.
26. Xachapuridze G. V.1937, Borba za proletarskuyu revolyuciyu v Gruzii. Osherki. 1917-1921, Tbilisi, Izd-vo CK KP (b) Gruzii «Zarya vostoka», 472 s. Pastatuxtn amboxjuteamb htaparakvac e «Pravda»-i 1933 t. dektemberi 1-i hamarum (N° 330):

РЕЗЮМЕ

Армяно-грузинский территориальный спор 1918 года в контексте деятельности германской военн-политической миссии в закавказье

Вирабян Ваник

*Армянский государственный педагогический университет имени Хачатура Абовяна
Кафедра истории Армении, Факультет истории и социальных наук,
доктор исторических наук, профессор
Ереван, Республика Армения*

XX век был полон этническими конфликтами, и армянский народ против своей воли был вовлечен в кровавые конфликты. Они стали особенно стаки частым в 1917 году с происходили резкие геополитические преобразования и Россия оказалась в объятиях хаоса, порожденного гражданской войной, в результате которой закавказские народы вовлеклись в назревающие конфликты В этих условиях они оказались во враждебном конфликте, и армянский народ попал под шквал этих ударов.

Сопоставляя исторические реалии и факты, мы непременно должны почеркнуть важность той историко-политическую действительности, которая, как и. корни пограничной войны или грузино-армянской войны в1918 г, споров о демаркации границ и последующих погранично-территориальных конфликтов следует искать в реализованной царскими русскими властями еще в 19-ом веке административно-политических преобразованиях и изменений, преследующих долгосрочные цели и рассчитывающие на целенаправленные политические результаты, в результате которых сформировалась административно-политическая карта Южного Кавказа, которая с точки зрения национального распределения была весьма фрагментарной и запутанной, а этнической группы оказались зависимыми как от центральной власти, так и друг от друга. Это право было усугублено процессами обретения независимости.

Итак, очевидно, что в армяно-грузинских отношениях территориальные споры и конфликтные ситуаций вокруг границ создали ни с чем несравнимые возможности для только что родившихся независимых национальных государств, республик Грузии и Армении. В той ситуации Грузия, не раздумывая, воспользовалась покровительством Германии, которая претендовала на бакинскую нефть и закавказские пути сообщения, а Армения, как младший союзник Антанты, связывала надежду на реализацию своих внешнеполитических расчетов с победителями, которые в в конце концов 1918 г. заменили немецко-турецкие войска в Закавказье. Степень, в которой армянские ожидания стали реальностью, стала очевидна в последующих геополитических событиях.

Ключевые слова: Республика Армения, Грузия, территориальный спор, делимитация границы, конфликт, Лори, Борчали

SUMMARY

The Armenian-Georgian Territorial Dispute of 1918 in the Context of Activities German Military-Political Mission in the Transcaucasus

Virabyan Vanik

*Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan,
Chair of Armenian History, Faculty of History and Social Sciences,
Doctor of Historical Sciences, Professor
Yerevan, Armenia*

The 20th century was full of ethnic conflicts and the Armenian people were involved in bloody conflicts against their will. They became particularly popular in 1917. with the Russian February Revolution and partly after the October Revolution, when the world was involved in drastic geopolitical transformations and Russia found itself in the arms of the chaos created by the civil war, as a result of which the Transcaucasian peoples were in a fermenting conflict. under the conditions, they found themselves in the domain of hostile conflict, and the Armenian people fell under the barrage of these blows.

Comparing the historical realities and the facts, we must certainly change the historical-political reality that, as in 1918. The roots of the border war or the Georgian-Armenian war, disputes over border demarcation and subsequent border-territorial conflicts should be sought in Andrkovkas from the perspective of the strategic nature of the tsarist Russian government in the 19th century. In administrative and political transformations and changes that pursue long-term goals and expect targeted political results, as a result of which an administrative-political map of the South Caucasus was formed, which From the point of view of national distribution, it was very fragmented and tangled, and ethnic groups appeared dependent both on the central authorities and on each other. That right was exacerbated by the processes of independence.

And so, it is obvious that in the Armenian-Georgian relations, the territorial disputes and the conflicting situation around the border created incomparable opportunities for the newly born independent national states, the republics of Georgia and Armenia. In that situation, Georgia, without hesitation, took advantage of the patronage of Germany, which aspired to Baku's oil and Transcaucasian communication routes, and Armenia, as a junior ally of the Entente, tied the hope of realizing its foreign policy calculations with the winners, who in 1918 in the end, they replaced the German-Turkish forces in Transcaucasia. The extent to which the Armenian expectations became a reality became evident in the subsequent geopolitical developments.

Keywords: Republic of Armenia, Georgia, territorial dispute, border delimitation, conflict, Lori, Borchalu: